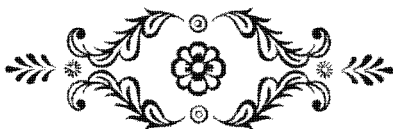

Κωνσταντίνου Δ. Ντίνα

**ΠΕΝΤΕ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ**

Κοζάνη 1998

ΠΕΝΤΕ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ

Κωνσταντίνος Δ. Ντίνας

Δωδεκανήσου 2, Κοζάνη 501 00

τηλ. 0461-35819

e-mail: kdinas@compulink.gr

Σελιδοποίηση Κώστας Δ. Ντίνας

μοντάζ

εκτύπωση “ι+δ” - Κοζάνη

βιβλιοδεσία

Κωνσταντίνου Δ. Ντίνα

ΠΕΝΤΕ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ

Κοζάνη 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διδασκαλία των φωνηεντόληκτων σε -μι ρημάτων της αρχαίας ελληνικής	9
Διδασκαλία αρχαίου ελληνικού κειμένου	19
Διδακτική εκμετάλλευση αρχών της σύγχρονης γλωσσολογίας: η έννοια του μετασχηματισμού	27
Δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες του ουσιαστικού: γένος, πτώση, αριθμός	35
Έκθεση-Έκφραση για το Λύκειο, τεύχος Α'	40

Πρόλογος

Στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνονται πέντε από τις διδακτικές δοκιμές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια των σεμιναρίων που διοργάνωσε το Π.Ε.Κ. Κοζάνης σε όλη τη Δυτική Μακεδονία.

Τα σεμινάρια αφορούσαν την ειδική διδακτική των γλωσσικών μαθημάτων (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο) και απευθύνονταν σε δασκάλους και φιλόλογους καθηγητές των σχολείων της συγκεκριμένης περιφέρειας.

Βασικός στόχος των μαθημάτων αυτών ήταν να καταδειχτεί στους εκπαιδευτικούς ότι οι αρχές και τα πορίσματα της σύγχρονης γλωσσολογικής έρευνας μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη σχολική τάξη και στην καθημερινή γλωσσική πρακτική και δεν αποτελούν θεωρητικές και μόνο διατυπώσεις.

Η ευμενής αποδοχή της πρότασης αυτής από τους εκπαιδευτικούς και των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης μάς ενθαρρύνει να τις κοινολογήσουμε περαιτέρω...

Ο συγγραφέας

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΦΩΝΗΕΝΤΟΛΗΚΤΩΝ ΣΕ -ΜΙ ΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

Διευκρίνιση

Η αρχαία ελληνική γλώσσα είναι μη ομιλούμενη από το μαθητή γλώσσα. Γι αυτό δικαιολογείται κάποια επιμονή στην τυπολογία -κάτι απαράδεκτο για την ομιλούμενη νεοελληνική και κάθε ζωντανή γλώσσα. Εδώ οι τύποι πρέπει να δοθούν στο μαθητή γιατί είναι άγνωστοι σ' αυτόν και μη χρησιμοποιούμενοι στο λόγο του. Έτσι αναγκαστικά η διδασκαλία εκτρέπεται σε στοιχεία χωρίς λειτουργική (δηλ. διακριτική, διαφοροποιητική) αξία, π.χ. *θέμα, χαρακτήρας, κατάληξη κλπ.*

Στόχος του μαθήματος

Πρέπει να γίνει κατανοητό από το μαθητή ότι τα σε-μι ρήματα αποτελούν μια *δομή* στα αρχαία ελληνικά, ξεχωριστή από τα σε-ω ρήματα, με όλα τα χαρακτηριστικά της δομής. Επομένως δεν είναι «ανώμαλα» ρήματα. Ο λόγος αυτής της διευκρίνισης είναι και ψυχολογικός αλλά και -κυρίως- ουσιαστικός.

Μέσα για τη διδασκαλία

α). Η γνώση κάποιων νέων στοιχείων που θα δοθούν.

β). Το παιχνίδι της εναλλαγής μέσα από το οποίο φαίνεται η συστηματικότητα της δομής (*συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις*). Τις εξαιρέσεις, οι οποίες στην ουσία αποτελούν άλλες δομές και υπακούουν σε άλλες κανονικότητες, θα τις σχολιάσουμε άλλη φορά, για να μη χαλάσει αυτή τη στιγμή της διδασκαλίας το κλίμα της συστηματικότητας της δομής. Αργότερα -αφού πρώτα κατακτηθεί το σύστημα- οι εξαιρέσεις θα γίνουν καλύτερα κατανοητές και ευκολότερα αποδεκτές.

Τελικός στόχος

Ο επιδιωκόμενος τελικός στόχος είναι να μάθουν οι μαθητές το συγκεκριμένο αντικείμενο ευχάριστα (με το παιχνίδι της εναλλαγής) και δημιουργικά, αλλά και με την ελάχιστη δυνατή αποστήθιση των νέων στοιχείων.

Θεωρία

Λέμε ότι ένα σύνολο γλωσσικών δεδομένων έχει δομή¹, όταν είναι δυνατό με βάση κάποιο ορισμένο χαρακτηριστικό να αποτελεστεί ένα *σύστημα από κανόνες* που συγχρόνως περιγράφουν τα *στοιχεία* αυτού του συνόλου και τις *σχέσεις* τους, ξεκινώντας από τα απλά και φτάνοντας ως και τα πιο πολύπλοκα. Να ένα παράδειγμα:

Τα αρσενικά ουσιαστικά στα νέα ελληνικά λήγουν σε -ς στην ονομαστική του ενικού ενώ στη γενική δεν έχουν -ς· το αντίθετο ισχύει για τα θηλυκά, π.χ.: *ο ουρανός - του ουρανού // η καρδιά - της καρδιάς*. Αυτή η δομή λειτουργεί τόσο σταθερά για όσους έχουν μητρική γλώσσα την ελληνική - έστω και χωρίς οι ίδιοι να το συνειδητοποιούν-, ώστε όποιο γλωσσικό στοιχείο δεν εντάσσεται στα πλαίσια αυτής της δομής να μη γίνεται αποδεκτό. Γι αυτό το λόγο τα θηλυκά σε -ος, που παρουσιάζουν τα δομικά χαρακτηριστικά των αρσενικών και όχι των θηλυκών δεν μπόρεσαν να ενταχθούν στο γλωσσικό σύστημα του λαού και να αφομοιωθούν απ' αυτόν. Έτσι εξηγούνται τα «λάθη»: *δε θυμάμαι σε ποια οδός μένεις ή μένω στην οδός τάδε*. Το ότι όμως δεν πρόκειται για λάθος αλλά για αδυναμία του Νεοέλληνα να εντάξει τα ουσιαστικά αυτά στο γλωσσικό του σύστημα, αποδεικνύεται από το ότι κανείς όσο «αγράμματος» και αν είναι δε θα πει ποτέ του: *μένω στο δρόμος τάδε*. Δομή που δε φαίνεται να έχει ενταχθεί ομαλά στη νεοελληνική γλώσσα αποτελούν τα σε -ης τριτόκλιτα επίθετα της αρχαίας ελληνικής. Αντιμετωπίζονται περίπου σαν άκλιτα: *η επιμελής, της επιμελής κλπ*. Άλλα λάθη που επιβεβαιώνουν τη δύναμη της δομής: *η κ. Σαμαρά, της κ. Σαμαράς, η ΔΕΗ,*

της ΔΕΗΣ, ο ΟΤΕς, του ΟΤΕ κλπ.

Άλλο ένα παράδειγμα: Τα ουδέτερα της νέας ελληνικής δεν έχουν -ς στον πληθυντικό. Επομένως είναι τελείως αντιγραμματικό και έξω από το σύστημα της νέας ελληνικής να χρησιμοποιούνται ξένες λέξεις με τον πληθυντικούς, όπως: *τα πάρτις, τα πέναλτυς, τα κόρνερς* (αντίστροφο παράδειγμα: *το τανκς*). Οι λέξεις αυτές ή πρέπει να μεταφέρονται στα ελληνικά άκλιτες, ως ξένες λέξεις, ή, αν γίνει προσπάθεια ένταξής τους στο σύστημα της νέας ελληνικής, πρέπει να υποταχθούν στη δομή της: π.χ. *τα πενάλτια*.

Ενώ τα στοιχεία έχουν μονάχα ιδιότητες, η δομή είναι ένα σύστημα που λειτουργεί σύμφωνα με νόμους και συντηρείται και πλουτίζεται με τη λειτουργία αυτών των νόμων χωρίς την επίδραση εξωτερικών στοιχείων και χωρίς να επιδρά αυτή πάνω σε εξωτερικά στοιχεία. Μια δομή δηλ. είναι ένα σύστημα που έχει τα χαρακτηριστικά της ολότητας, του μετασχηματισμού και της αυτορρύθμισης².

α. ολότητα: Ένα σύνολο ετερόκλητων στοιχείων δεν έχει δομή. Τα στοιχεία που διαμορφώνουν δομή έχουν όλες εκείνες τις σχέσεις (*εξάρτησης, ιεραρχικής κατάταξης, ταξινόμησης*) οι οποίες χαρακτηρίζουν ένα οργανικό σύνολο. Για παράδειγμα τα *φωνήματα* της νέας ελληνικής έχουν μεταξύ τους σχέσεις *παραδειγματικές* (σχηματίζουν *τάξεις*) και *συνταγματικές* (σχηματίζουν *σειρές*), κατανέμονται κατά ορισμένους τρόπους, επιτελούν ορισμένες λειτουργίες κι έχουν αξία, και τελικά απαρτίζουν το σύνολο των φωνηματικών δυνατοτήτων της γλώσσας μας. Επομένως ούτε τα φωνήματα χωριστά, ούτε το σύνολο των φωνημάτων αποτελούν σύστημα, αλλά οι σχέσεις των φωνημάτων μεταξύ τους. Το όλο είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων αυτών. Άλλο ένα παράδειγμα δομής θα μπορούσε να θεωρηθεί η Κυβέρνηση μιας χώρας, η οποία αποτελείται από στοιχεία (πρωθυπουργός, υπουργοί, αναπληρωτές υπουργοί, υφυπουργοί) τα οποία έχουν μεταξύ τους συγκεκριμένες σχέσεις.

β. μετασχηματισμός: Εφόσον οι σχέσεις των γλωσσικών στοιχείων απαρτίζουν τη δομή, κατανοείται εύκολα ο ρόλος του μετασχηματισμού σ' αυτήν. Το γλωσσικό σύστημα εξεταζόμενο διαχρονικά παρουσιάζει εξελικτικότητα, δεν είναι στατικό και αμετακίνητο. Ολόκληρο π.χ. το σύστημα των σε -μι ρημάτων της αρχαίας ελληνικής μεταδομήθηκε, μετασχηματίστηκε στα νεότερα χρόνια, αλλά δεν χάθηκαν λεξικά· το υποσύστημα των σε -μι ρημάτων έλαβε με τη μεταδόμησή του χαρακτηριστικά άλλης κοινότερης δομής (απλοποίηση):

ίστημι	έστησα	στήνω
σβέννυμι	έσβησα	σβήνω
δείκνυμι	έδειξα	δείχνω

Επίσης τα αρχαιοελληνικά τριτόκλιτα ουσιαστικά μεταδομήθηκαν ήδη στην αλεξανδρινή εποχή σύμφωνα με τα πρωτόκλιτα:

ή φλόξ		τήν φλόγα
ή φλόγα	τῆς φλόγας	τήν φλόγαν

ὁ πατήρ		τόν πατέρα
ὁ πατέρας	τοῦ πατέρα	τόν πατέραν

γ. αυτορρύθμιση: Κάθε είδους αλλαγή σε μια δομή μας φέρνει μέσα στο όλο που αυτή αποτελεί. Οι αλλαγές δηλαδή περιλαμβάνουν στοιχεία που διατηρούν τους νόμους της. Τα νέα στοιχεία που έρχονται στη δομή με τη διαδικασία της αυτορρύθμισης δεν διαταράσσουν τελικά τα βασικά χαρακτηριστικά της. Για παράδειγμα στα νέα ελληνικά τα λόγια θηλυκά ουσιαστικά σε -ος εντάχθηκαν στη δομή της με διάφορους τρόπους:

α) με συμμόρφωση ως προς τα χαρακτηριστικά της δομής των θηλυκών της νέας ελληνικής, π.χ.

η Ζάκυνθος - της Ζακύνθου →

η Ζάκυθο - της Ζάκυθος

β) με αλλαγή γένους, οπότε και πάλι υπάρχει συμμόρφωση ως προς τα χαρακτηριστικά της δομής, π.χ.

η άμμος - της άμμου →

ο άμμος - του άμμου

γ) με αντικατάσταση από άλλη λέξη, π.χ.

η οδός → ο δρόμος

Δεδομένα - Πρόταση διδασκαλίας

Το βιβλίο των Αρχαίων Ελληνικών της Α' Λυκείου³ ασχολείται στις ενότητες 31 - 34 με τα σε -μι φωνηεντόληκτα ρήματα. Σε κάθε ενότητα παρουσιάζει και ένα ρήμα, ενώ στην 35η ενότητα παρουσιάζει τον αόριστο και τους άλλους χρόνους. Ο τρόπος αυτός παρουσίασης του θέματος δημιουργεί την εντύπωση ότι το κάθε ρήμα αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο μάθησης⁴. Απλώς μας παραπέμπει το βιβλίο στην αντίστοιχη παράγραφο της γραμματικής και προτείνει -μάλλον- στους μαθητές να την αποστηθίσουν. Διαφωνώντας με τον τρόπο αυτό παρουσίασης της γραμματικής προτείνουμε την συνεξέταση και συνδιδασκαλία των ρημάτων αυτών. Αυτό μας επιβάλλει το γεγονός ότι αυτά συνιστούν *δομή - σύστημα*.

Απαραίτητες νέες γνώσεις

α). Θέματα:

Ενεστωτικό:

ισχυρό (μακρό):	ίστη-	τιθη-	ίη-	δι-δω-
ασθενές (βραχύ):	ίστα-	τιθε-	ίε-	δι-δο-

Αοριστικό: το ίδιο με το ενεστωτικό χωρίς τον αναδιπλασιασμό.

β). καταλήξεις

Ενεργητική φωνή Οριστική		Μέση - παθητική φωνή Οριστική	
Ενεστώτας	Παρατατικός	Ενεστώτας	Παρατατικός
μι	ν	μαι	μην
ς	ς	σαι	σο
σι	θ	ται	το
μεν	μεν	μεθα	μεθα
τε	τε	σθε	σθε
ασι	σαν	νται	ντο

Κατά τη διδασκαλία δίνουμε πάντοτε το καινούργιο στοιχείο συνδυάζοντάς το με κάτι ήδη γνωστό (π.χ. οι καταλήξεις της ενεργητικής φωνής είναι ήδη γνωστές από το βοηθητικό ρήμα: είμι· οι καταλήξεις της μέσης φωνής είναι ίδιες με τις καταλήξεις του Παρακείμενου και του Υπερσυντέλικου των σε -ω ρημάτων για τον Ενεστώτα και τον Παρατατικό αντίστοιχα.

Η κλίση των ρημάτων σε -μι

Ενεργητική φωνή

Ενεστώτας

Οριστική

Υποτακτική

στα τρία ενικά πρόσωπα:
ισχυρό θέμα + καταλήξεις
στα τρία πληθυντικά πρό-
σωπα: ασθενές θέμα + κα-
ταλήξεις

ισχυρό θέμα + καταλήξεις
των σε -ω ρημάτων και στη
συνέχεια συναίρεση

Ίστημι

Ίσθήω

> Ίστώ

τίθης

τιθήης

> τιθής

δίδωσι

διδώη

> διδώ

ἴμεν	ἰήωμεν	>	ἰῶμεν
τίθετε	διδώητε	>	διδῶτε
διδόασι	ἰστήωσι	>	ἰσῶσι

Ευκτική

ασθενές θέμα + ιη εγκλιτικά φωνήεντα (πρβ. γραφε-ίη-ν) + κατάληξεις παρατατικού ή όλη η κατάληξη της ευκτικής του παθητικού αορίστου: -ίην

ἰσταίην

διδοίης

ἰεΐηθ

τιθειήμεν

ἰσταίητε

ἰεΐησαν

Προστακτική

Το β' ενικό πρόσωπο εκτός δομής: ἴστη, δίδου, τίθει, ἴει. Στα υπόλοιπα πρόσωπα: ασθενές θέμα + κατάληξεις προστακτικής ενεστώτων σε -ω ρημάτων χωρίς το θεματικό φωνήεν

-

ἴστη, δίδου, τίθει, ἴει

ἰστάτω

-

δίδοτε

ἰέντων

Απαρέμφατο

ασθενές θέμα + -ναι (πβ. απαρέμφατο του βοηθητικού ρήματος: εἶναι)

ἰσάναι

τιθέναι

ἰέναι

διδόναι

Μετοχή

ασθενές θέμα + κατάληξη μετοχής ενεστώτων σε -ω

ἰσάνυς > ἰσὰς

ἰένυς > ἰεῖς

τιθένυς > τιθεις⁵διδόνυς > διδοῦς⁶

Μέση Φωνή

Ενεστώτας

Οριστική

ασθενές θέμα + καταλήξεις
παρακειμένου των σε -ω
ρημάτων

ίστα-μαι

τίθε-σαι

δίδο-ται

ιέ-μεθα

ίστα-σθε

δίδον-ται

Υποτακτική

ισχυρό θέμα + καταλήξεις
των σε -ω ρημάτων και στη
συνέχεια συναίρεση

ιστή-ωμαι > ιστῶμαι

τιθή-η > τιθῆ

διδώ-ηται > διδῶται

ιη-ώμεθα > ἰώμεθα

διδώ-ησθε > διδῶσθε

ιστή-ωνται > ιστῶνται

Ευκτική

πβ. το σχηματισμό της
ενεργητικής φωνής, αλλά ε-
γκλιτικό φωνήεν εδώ το -ι-
(πβ. λύσα-ι-μι) ή καταλήξεις
των σε -ω ρημάτων χωρίς τα
εγκλιτικά φωνήεντα -οι-

ισταί-μην

τιθεῖ-το

διδοῖ-το

ιεί-μεθα

ίσταῖ-σθε

διδοῖ-ντο

Προστακτική

ασθενές θέμα + καταλή-
ξεις προστακτικής παρα-
κειμένου ή καταλήξεις ε-
νεστώτα χωρίς το θεμα-
τικό φωνήεν

-

δίδο-σο

ιστά-σθω

-

ιεί-σθε

τιθέ-σθων

Απαρέμφατο

ασθενές θέμα + κατάληξη απαρεμφάτου των σε -ω ρημάτων χωρίς το θεματικό φωνήεν

ἴστα-σθαι   τίθε-σθαι   ἴε-σθαι   δίδο-σθαι

Μετοχή

ασθενές θέμα + κατάληξη μετοχής των σε -ω ρημάτων χωρίς το θεματικό φωνήεν

ἰστά-μενος   τιθέ-μενος   ἴε-μενος   διδό-μενος

Αόριστος

α. Ενεργητική φωνή: Η υποτακτική, η ευκτική, η προστακτική (με εξαίρεση το ἴστημι και το β' πρόσωπο της προστακτικής των άλλων ρημάτων) και η μετοχή είναι ακριβώς ίδια με τον αντίστοιχο ενεστώτα χωρίς τον ενεστωτικό αναδιπλασιασμό.

β. Μέση φωνή: Η υποτακτική, η ευκτική, η προστακτική (με εξαίρεση το β' ενικό πρόσωπο όπου έχουμε πιο προχωρημένη συναίρεση), το απαρέμφατο και η μετοχή είναι ακριβώς ίδια με τον αντίστοιχο ενεστώτα χωρίς τον ενεστωτικό αναδιπλασιασμό.

Συμπεράσματα

Αν διδαθούν έτσι τα σε -μι φωνηεντόληκτα ρήματα της Αρχαίας Ελληνικής, αναδεικνύεται η συστηματικότητα του σχηματισμού των διαφόρων κλιτικών τύπων των ρημάτων αυτών, γίνεται πολύ πιο εύκολα αποδεκτή η διδασκαλία τους από τους μαθητές και καταπολεμάται η εύκολη αλλά κυρίως μη πραγματική αντιμετώπιση αυτών των ρημάτων ως «ανώμαλων». Οι διάφοροι σχηματισμοί διέπονται από λογικές, σχεδόν μαθηματικές, σχέσεις και εντάσσονται στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης δομής.

Σημειώσεις-παραπομπές

¹βλ. Τομπαΐδης 1992, 43

²βλ. Τομπαΐδης 1992, 44

³βλ. Ν.Χ. Κεφαλίδης - Α.Β. Μουμτζάκης, Αρχαία Ελληνικά Α' Λυκείου, Αθήνα, 1992, ΟΕΔΒ

⁴Τελείως διαφορετική αντίληψη υπάρχει στο βιβλίο των Λατινικών της Γ' Λυκείου των Μ. Πασχάλη και Γ. Σαββαντίδη, ΟΕΔΒ, 1996· πβ για παράδειγμα το σχηματισμό του ενεργητικού υπερσυντέλικου, σελ. 80.

⁵Πβ. λυθείς - λυθέντος

⁶Πβ. όδοϋς - όδόντος

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

(Γ΄ Λυκείου, 3η Δέσμη)

Γενικά

Η αρχαία ελληνική γλώσσα -όπως και κάθε γλώσσα άλλωστε- διακρίνεται για τη δομή και τη συστηματικότητά της. Άρα στόχος του μαθήματός μας είναι να δειχθεί αυτή η «τετράγωνη» λογική που διέπει το γλωσσικό σύστημα. Αυτό θα επιτευχθεί μέσα από τη διδασκαλία του λόγου¹, του συστήματος, δηλαδή των διαφόρων γλωσσικών στοιχείων με τις συγκεκριμένες λειτουργίες που επιτελούν και το δίκτυο των σχέσεων στο οποίο διαπλέκονται, αφού είναι γενικά σήμερα παραδεκτό ότι εκείνο το οποίο έχει σημασία δεν είναι τα στοιχεία, αλλά οι μεταξύ τους σχέσεις². Αυτό θα καταστεί δυνατό μέσα από την πλήρη εκμετάλλευση των *συνταγματικών και παραδειγματικών σχέσεων*³ τόσο στο επίπεδο της λέξης για την εμπέδωση της Γραμματικής, όσο και στο επίπεδο της φράσης για την κατανόηση των συντακτικών φαινομένων.

Θεωρία

Λειτουργία είναι ο ρόλος κάθε γλωσσικού στοιχείου μέσα στη γραμματική δομή της έκφρασης⁴. Το στοιχείο αυτό μπορεί να είναι, ανάλογα με το γλωσσικό επίπεδο (φωνητικό-φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό κλπ), *φώνημα, μόρφημα, λέξη, σύνολο λέξεων*.

Έτσι για παράδειγμα στο φωνολογικό επίπεδο ένας φθόγγος έχει λειτουργική αξία, όταν είναι φορέας αντιθέσεων, οπότε και χαρακτηρίζεται *φώνημα*, π.χ. πόνος - φόνος, καιροί [κέρι] - γερή [γέρι]. Στο συντακτικό επίπεδο διακρίνονται οι λειτουργίες *υποκειμένου και κατηγορήματος* που καθορίζουν τις θεμελιώδεις σχέσεις της πρότασης, και οι λειτουργίες *συμπλήρωσης (συμπληρώματα)* που συμπληρώνουν το κενό που υπάρχει ενδεχομένως στη σημασία ορισμένων όρων⁵. Στη φράση, π.χ. *Πρώτον*

μέν τοιουνν έντεϋθεν Κόνων, ό τών 'Αθηναίων στρατηγός, τους Λακωνικούς άρμοστάς έξήλανεν ξεχωρίζουμε τις θεμελιώδεις λειτουργίες του υποκειμένου (Κόνων) και του κατηγορήματος (τους Λακωνικούς άρμοστάς έξήλανεν)· επίσης διακρίνουμε τις λειτουργίες διαφόρων συμπληρωμάτων (Πρώτον, έντεϋθεν, [επιρρηματικοί προσδιορισμοί χρόνου, τόπου], ό τών 'Αθηναίων στρατηγός [παράθεση] κλπ.) Είναι σημαντικό να ενστερνιστούν οι μαθητές ότι η δομή αυτή με τις συγκεκριμένες λειτουργίες είναι παντού ίδια και πρέπει να αναζητείται πάντοτε. Όσο σύνθετη και πολύπλοκη κι αν είναι μια πρόταση, σε τελική ανάλυση έχει το σχήμα $Υ - Ρ - Σ = Υποκείμενο - Ρήμα - Συμπλήρωμα$.

Κατανομή: Είναι φανερό ότι η λειτουργία, με τον τρόπο που ορίζεται, σχετίζεται με την κατανομή⁶, δηλαδή με το σύνολο των δυνατών θέσεων, τις οποίες μπορεί να καταλάβει ένα γλωσσικό στοιχείο, και των λειτουργιών που μπορεί να επιτελέσει. Η κατανομή του ονόματος π.χ. είναι: υποκείμενο, αντικείμενο, κατηγορούμενο, ονοματικός προσδιορισμός (ομοιόπτωτος ή ετερόπτωτος), επιρρηματικός προσδιορισμός (επιρρηματική χρήση των πλάγιων πτώσεων), π.χ.

Φοβοῦμαι τήν νύκτα	Αντικείμενο
Ἡ νύξ ἐστίν ἀφεγγής	Υποκείμενο
Τρίτη ὥρα τῆς νυκτός	Γενική διαιρετική
Τῆς νυκτός ἀπέδρα	Γενική του χρόνου

Δύο γλωσσικά στοιχεία έχουν την ίδια λειτουργία όταν μπορούν να καταλάβουν τις ίδιες θέσεις μέσα στο σύνολο των εκφράσεων της γλώσσας. Αυτό σημαίνει ότι στο ίδιο συνταγματικό πλαίσιο $A - ? - B$ παρεμβάλλονται γλωσσικά στοιχεία διαφορετικών ειδών και υφής, τα οποία όμως έχουν την ίδια λειτουργία παίρνοντας μια θέση πάνω στον παραδειγματικό άξονα. Παραδείγματα:

Α. Στις φράσεις που ακολουθούν, διαφορετικά γλωσσικά στοιχεία επιτελούν την ίδια λειτουργία του επιθετικού προσδιορισμού καταλαμβάνοντας την ίδια θέση μεταξύ του άρθρου και του ονόματος⁷:

- Τοὺς Λακωνικοὺς αρμοστὰς επίθετο
 ' 'Ο τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς ετερόπλιτος προσδιορισμός
 ' 'Ο ἐξ ἀνατολῶν κίνδυνος εμπρόθετος προσδιορισμός
 Οἱ ἔξω τῆς πόλεως ἐχθροὶ επιρρηματικός προσδιορισμός
 ' 'Ο περὶ οὗ λόγος ἐστὶ στρατηγὸς αναφορική πρόταση

Β. Για την απόδοση της λειτουργίας που ονομάζεται: αιτία μπορούμε να συναντήσουμε:

α) γενική, δοτική ή αιτιατική της αιτίας, π.χ. γραφή ἀσεβείας, δειλία ἔλειπον τὴν τάξιν, τί τῆνικάδε ἀφίξει, ὦ Κρίτων;

β) εμπρόθετο προσδιορισμό της αιτίας, π.χ.
 'Ετετίμητο ὑπὸ Κύρου δι' εὐνοίαν.

γ) αιτιολογική μετοχή, π.χ. "Ἄτε ἔξαίφνης ἐπιπεσόντες πολλὰ ἀνδράποδα ἔλαβον, και

δ) αιτιολογική πρόταση, π.χ. Νῦν τρυφᾶς, διότι πάντες εἰσι διδάσκαλοι ἀρετῆς.

Γενικά τα γλωσσικά στοιχεία μπορούν να εναλλάσσονται μεταξύ τους (να είναι δηλαδή παραδείγματα), και να συνδυάζονται μεταξύ τους (να είναι δηλαδή συντάγματα, σύνολα)

Κείμενο

Προσθήκει τὰς ἀρετὰς ἀσκεῖν καὶ τὰς κακίας φεύγειν πολὺ μᾶλλον ταῖς πόλεσιν ἢ τοῖς ἰδιώταις.
 ' Ἄνηρ γὰρ πονηρὸς τυχὸν ἂν φθάσειε τελευτήσας,

πρὶν δοῦναι δίκην τῶν ἡμαρτημένων· αἱ δὲ πόλεις διὰ τὴν ἀθανασίαν ὑπομένουσι καὶ τὰς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμωρίας. Ὅν ἐνθυμουμένους χρῆ μὴ προσέχειν τὸν νοῦν τοῖς ἐν τῷ παρόντι μὲν χαριζομένοις, τοῦ δὲ μέλλοντος χρόνου μηδεμίαν ἐπιμέλειαν ποιουμένοις, μηδὲ τοῖς φιλεῖν μὲν τὸν δῆμον φάσκουσι, ὅλην δὲ τὴν πόλιν λυμαινομένοις. (Ἰσοκράτους Περὶ εἰρήνης § 120)

Επιμέρους στόχοι του μαθήματος

Κατὰ τὴν διδασκαλία αὐτὴ ἐπιδιώκεται νὰ ἐξοικειωθοῦν οἱ μαθητὲς με:

- α) τὸ χωρισμὸ τῶν προτάσεων
- β) τὴ σύνδεση προτάσεων - ὁρῶν
- γ) τὸ ονοματικὸ - ρηματικὸ σύνολο

Αναλυτικὴ προσέγγιση τοῦ κειμένου

1η περίοδος: Ἡ πρώτη περίοδος τοῦ κειμένου μας δίνει τὴν ευκαιρία (αν υποθέσουμε ὅτι τὸ μάθημα αὐτὸ θα πραγματοποιηθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ σχολικοῦ ἔτους) νὰ υπενθυμίσουμε τὴν σύνταξη τῶν ἀπρὸσώπων ρημάτων. Ανακεφαλαιώνουμε ἔτσι ἤδη γνωστὴ ὕλη καὶ ετοιμαζόμαστε νὰ προχωρήσουμε σὲ νεότερη. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀνακεφαλαίωσης θα τονίσουμε τὴ φύση καὶ τὸ ρόλο τῆς δοτικῆς προσωπικῆς, ἡ ὁποία συνοδεύει τὰ ἀπρόσωπα ρήματα (μας δίνει τὸ υποκείμενο τοῦ ἀπαρεμφάτου).

2η περίοδος: Στὴ δευτέρη περίοδος θα μιλήσουμε γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν προτάσεων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ κυριότερο θέμα ποῦ πρέπει νὰ συζητηθεῖ εἶναι ὅτι τὸ ὅριο μεταξὺ δύο προτάσεων δὲν μπορεῖ νὰ βρισκεται οπουδήποτε, ἀλλὰ διέ-

πεται από κανόνες. Έτσι όριο (αρχή - τέλος) μιας πρότασης μπορεί να αποτελεί :

α. ένα σημείο στίξης (τελεία, άνω τελεία, ή –λιγότερο ασφαλές– κόμμα),

β. ένας σύνδεσμος είτε που συνδέει κατά παράταξιν (συμπλεκτικός, διαζευκτικός, αντιθετικός), οπότε συνδέει όμοιες προτάσεις, είτε που συνδέει καθ' υπόταξιν (όλοι οι υπόλοιποι), οπότε εισάγει αντίστοιχη δευτερεύουσα πρόταση,

γ. ένα αναφορικό ή ερωτηματικό (αντωνυμία ή επίρρημα), τα οποία εισάγουν αναφορικές ή πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις,

και τίποτα άλλο.

3η περίοδος: Στην τρίτη περίοδο μπορούμε να αναφερθούμε στην έννοια της *κατάτμησης*, την οποία εισήγαγε ο αμερικανικός δομισμός⁸. Η πρωταρχική αναλυτική διαδικασία για κάθε γλωσσικό σώμα (corpus) είναι ο τεμαχισμός του σε ελάχιστα συστατικά στοιχεία (segments). Η διαδικασία αυτή λέγεται κατάτμηση (segmentation) και επιτελείται σε όλα τα επίπεδα της γραμματικής δομής της γλώσσας: το φωνολογικό, το μορφολογικό και το συντακτικό.

Η συντακτική κατάτμηση των προτάσεων στα συστατικά τους γίνεται κατά το πρότυπο της ανάλυσης που είναι γνωστό ως «γραμματική της φραστικής δομής» (Phrase structure grammar). Η δομιστική αυτή ανάλυση είναι γνωστή και ως «ανάλυση σε άμεσα συστατικά». Στόχος της είναι, αρχίζοντας από μεγαλύτερες ενότητες και φτάνοντας μέχρι τα μεμονωμένα στοιχεία, να διακρίνει την πρόταση στα στοιχεία που την αποτελούν και μάλιστα σε στοιχεία που προσδιορίζονται περισσότερο κατηγοριακά παρά συντακτικά. (ΟΦ: Ονοματική Φράση, Ο: Όνομα, ΡΦ: Ρηματική Φράση, Α: Άρθρο, κλπ). Π.χ.

$(1(2(3O)_3(4\text{μαθητής})_4)_2(5(6\text{έγραψε})_6(7(8\text{την})_8(9\text{άσκηση})_9)_7)_5)_1$

Η δεύτερη βασική δομιστική διαδικασία ανάλυσης είναι η ταξινόμηση. Μετά την κατάτμηση και την επισήμανση των ελαχίστων συστατικών (φωνημάτων, μορφημάτων, λέξεων κλπ) γίνεται η συστηματική κατάταξη και κατηγοριοποίηση των στοιχείων αυτών ώστε να περιγραφεί η δομή της γλώσσας και ο ρόλος του κάθε στοιχείου μέσα στο γενικότερο σύστημα.

Κατηγοριοποιώντας και κατατάσσοντας τα στοιχεία που κατανέμονται σε σύνθετα και απλά συστατικά της πρότασης έχουμε την κατανημητική σύνταξη του λόγου. Η ταξινόμηση αυτή μπορεί να έχει το χαρακτήρα κατηγοριοποίησης των άμεσων συστατικών της πρότασης ή της παραγωγής της πρότασης με τη μορφή κανόνων φραστικής δομής. Ταξινόμηση των συστατικών της πρότασης:

Π

	ΟΦ		ΡΦ	
ΑΡΘΡ	Ο		ΡΦ	
ΑΡΘΡ	Ο	Ρ		ΟΦ
ΑΡΘΡ	Ο	Ρ	ΑΡΘΡ	Ο
Ο	μαθητής	έγραψε	την	άσκηση

Εφαρμόζοντας την ανάλυση αυτή στο κείμενό μας έχουμε:

Π: αἱ δὲ πόλεις διὰ τὴν ἀθανασίαν ὑπομένουσι καὶ τὰς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμωρίας.

ΟΦ: αἱ δὲ πόλεις

ΡΦ: (Προθ.Φ. + Ρ + ΟΦ): διὰ τὴν ἀθανασίαν ὑπομένουσι καὶ τὰς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμωρίας.

(ΠροθΦ): διὰ τὴν ἀθανασίαν

(Πρόθ) διὰ (ΟΦ) τὴν ἀθανασίαν

(Ἀρθρο) τὴν (Ο) ἀθανασίαν

(Ρ): ὑπομένουσι

(ΟΦ): καὶ τὰς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμωρίας

Στην ΟΦ αὐτὴ φράση ἀνάμεσα στα ἄρθρα (Ἀρθρο) (τὰς) και (τὰς) και του ονόματος (Ο) (τιμωρίας), το οποίο στη μια περίπτωση υπάρχει και στην ἄλλη εννοεῖται, παρεμβάλλονται προθετικές φράσεις (ΠροθΦ) (παρὰ τῶν θεῶν) και (παρὰ τῶν ἀνθρώπων). Ἡ θέση των προθετικών αὐτῶν φράσεων ἀνάμεσα σε ἄρθρο και ὄνομα μας επιτρέπει –σύμφωνα με ὅσα εἶπαμε πιο πάνω για τη λειτουργία και την κατανομή– να τις θεωρήσουμε ὅτι λειτουργοῦν ὡς επιθετικοὶ προσδιορισμοὶ παίζοντας τὸ ρόλο του επιθέτου: τὰς παρὰ τῶν θεῶν τιμωρίας = τὰς θεϊκὰς τιμωρίας
τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμωρίας = τὰς ἀνθρωπίνας τιμωρίας.

Ἐτσι χρησιμοποιώντας τη γραφικὴ παράσταση της δομικῆς περιγραφῆς με τὸ σύστημα των αριθμημένων παρενθέσεων⁹ μπορούμε να ἔχουμε:

(₁(₂(₃αἰ)₃ (₄πόλεις)₄)₂

(₅(₆(₇διὰ)₇ (₈(₉τὴν)₉ (₁₀(ἀθανασίαν)₁₀)₈)₆

(₁₁(₁₂ὑπομένουσι)₁₂

(₁₃καὶ (₁₄(₁₅τὰς)₁₅ (₁₆(₁₇θεϊκὰς)₁₇ (₁₈τιμωρίας)₁₈)₁₆)₁₄

(₁₉καὶ (₂₀τὰς)₂₀ (₂₁(₂₂ἀνθρωπίνας)₂₂ (₂₃τιμωρίας)₂₃)₂₁)₁₉(₁₃)₁₁)₅)₁

4η περίοδος: Ἡ τέταρτη και τελευταία περίοδος του κειμένου μας δίνει την ευκαιρία να αναφερθούμε στη σύνδεση των ὁρων της πρότασης, ἓνα θέμα στο οποίο δείχνου-

με μεγάλη επιμονή και δίνουμε μεγάλη βαρύτητα. Ο λόγος είναι ότι με τον τρόπο αυτό διαφαίνεται και διαφυλάσσεται η βασική δομή της πρότασης. Όσο και να είναι το συνταγματικό μήκος μιας πρότασης, σε τελική ανάλυση η δομή της είναι: Υ - Ρ - Σ.

Στην περίπτωση μας η σύνταξη του ρήματος της πρότασης είναι: προσέχω (τὸν νοῦν) (ἀμ. Α) τινι (ἐμ. Α). Στο κείμενό μας το ἐμ Α του ρήματος, το οποίο καταλαμβάνει τρεις ολόκληρες σειρές κείμενου, είναι τελικά:

(μή)

τοῖς ... μὲν χαριζομένοις ... δὲ... ποιουμένοις

μηδὲ

τοῖς ... μὲν φάσκουσι ... δὲ ... λυμαινομένοις.

Διδάσκοντας έτσι το αρχαίο ελληνικό κείμενο προβάλλουμε τη συνοχή και τη συνεκτικότητά του και αναδεικνύουμε τη συστηματικότητα του αρχαίου ελληνικού λόγου. Δείχνουμε επίσης ότι η εφαρμογή των αρχών και των πορισμάτων της σύγχρονης γλωσσολογικής έρευνας δεν περιορίζονται μόνο στις σήμερα ομιλούμενες γλώσσες, αλλά μπορεί να επεκταθεί σε όλες τις γλώσσες. Με τον τρόπο αυτό επίσης τα αρχαία ελληνικά γίνονται λιγότερο δύσκολα και... απόκοσμα.

Σημειώσεις-παραπομπές

¹βλ. Μπαμπινιώτης 1980, 54 κ.ε., Φιλιππάκη-Warburton 1992, 31

²βλ. Τομπαΐδης 1992, 45

³βλ. Μπαμπινιώτης 1980, 135 κ.ε., Φιλιππάκη-Warburton 1992, 32

⁴βλ. Τομπαΐδης 1992, 51

⁵Το Grammaire Larousse στη λέξη fonction διακρίνει τις λειτουργίες σε ουσιώδεις (υποκείμενο, αντικείμενο, επιρρηματικός προσδιορισμός, κατηγορούμενο) και επουσιώδεις (επιθετικός προσδιορισμός, παράθεση - επεξήγηση, πτωτικοί προσδιορισμοί κλπ)

⁶βλ. Τομπαΐδης 1992, 52

⁷Από δω προκύπτει και ο εμπειρικός κανόνας: ό,τι έχει μπροστά του άρθρο είναι επιθετικός προσδιορισμός.

⁸για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Μπαμπινιώτης 1980, 165 κ.ε., Μπαμπινιώτης 1985, 26 κ.ε., Τομπαΐδης 1992, 249 κ.ε., Φιλίππáκη-Warburton 1992, 113 κ.ε.

⁹βλ. και Τομπαΐδης 1992, 255

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Γενικά

Όλοι σήμερα συμφωνούν ότι η γλωσσολογία πρέπει να μπει στην υπηρεσία του σχολείου. Εδώ όμως ακριβώς τίθεται ένα βασικό και θεμελιώδες ερώτημα που αντιμετωπίζει ο γλωσσολόγος - παιδαγωγός: *γλωσσολογία, ναι, αλλά ποια γλωσσολογία;* Γιατί αυτή με τις διάφορες τάσεις και σχολές: *δομική ή μετασχηματιστική, λειτουργική ή γενετική, περιγραφική ή ρυθμιστική, συγχρονική ή διαχρονική* δεν αποτελεί διδακτική μέθοδο, αλλά αυτό που καλούμαστε να κάνουμε είναι: να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό μπορούν μερικές από τις κατακτήσεις της σύγχρονης γλωσσολογίας να συμβάλουν στο να δημιουργήσουμε ένα διδακτικό μοντέλο περισσότερο αποτελεσματικό. Για να το πετύχουμε αυτό, δεν πρέπει να επιλέξουμε τον επικίνδυνο δρόμο της αποδοχής μιας μόνο γλωσσολογικής θεωρίας, αλλά κρίνεται απαραίτητο, επιτακτικό και σκόπιμο να δημιουργήσουμε ένα συγκεκριασμό από ό,τι θετικό έχει να μας δώσει κάθε σύγχρονη γλωσσολογική σχολή και τάση, χωρίς να απορρίψουμε και μερικές αρχές της παραδοσιακής γραμματικής που, με κατάλληλη ανανέωση και τοποθέτηση σε νέες βάσεις, θα μπορούσαν να περιληφθούν στο μάθημα της γλωσσικής διδασκαλίας¹.

Έτσι η μεθοδολογία του αμερικανικού δομισμού καθώς και διάφορες έννοιες που προτείνονται από αυτόν (*corpus, κατανομή, άμεσα συστατικά*), ή η προβολή των δυναμικών σχέσεων των γλωσσικών στοιχείων (συνταγματικές - παραδειγματικές σχέσεις) που προτείνει η λειτουργική σχολή του Παρισιού θα μπορούσαν πολύ να βοηθήσουν το έργο του δασκάλου της γλώσσας και να αποδειχθούν σημαντικά στον τομέα της γλωσσικής διδασκαλίας.

Με αυτό το πρίσμα θα προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε την έννοια του μετασχηματισμού που προτείνει η

σύγχρονη Γενετική - Μετασχηματιστική Γραμματική (Γ.-Μ.Γ.) στη διδασκαλία συγκεκριμένων θεμάτων της αρχαίας και της νέας ελληνικής γλώσσας.

Θεωρία

Βάση της Γ.-Μ.Γ². είναι η υπόθεση που διατύπωσε ο N. Chomsky για τον έμφυτο χαρακτήρα της ανθρώπινης γλώσσας. Με την υπόθεση αυτή προσπάθησε να δώσει εξηγήσεις σε δύο ερωτήματα: α). Γιατί, ενώ και οι πιο έξυπνοι πίθηκοι δεν μπορούν να μιλήσουν, αντίθετα και οι πιο καθυστερημένοι άνθρωποι μιλούν; β). Πώς εξηγείται ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση να παράγει ως ομιλητής και να αντιλαμβάνεται ως ακροατής νέες φράσεις, γραμματικά ορθές που δεν είχε ξανακούσει ούτε είχε ξαναχρησιμοποιήσει ποτέ του; Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκμάθηση από το παιδί ως τα πέντε του περίπου χρόνια της μητρικής του γλώσσας όσο δύσκολη και περίπλοκη και αν φαίνεται αυτή στους άλλους (πβ την απορία του Παπατρέχα στο γνωστό διήγημα του Κοραή). Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη και το ότι το παιδί κινείται σε έναν πολύ περιορισμένο κύκλο γλωσσικής εμπειρίας και ακούει από το περιβάλλον του μικρό σχετικά αριθμό προτάσεων, το γεγονός της κατάκτησης της μητρικής γλώσσας αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ο άνθρωπος όμως –και μάλιστα το παιδί– δεν είναι δυνατό να κατακτά τη γλώσσα του μόνο με την εμπειρία του, αν αναλογιστεί κανείς το άπειρο πλήθος των προτάσεων που κατασκευάζει ή αναγνωρίζει και το ότι οι προτάσεις αυτές είναι και γραμματικά ορθές (ένας φυσικός ομιλητής δεν κάνει λάθη).

Η πραγματικότητα αυτή οδήγησε τη Γ.-Μ.Γ. στην υπόθεση ότι η γλωσσική ικανότητα του ανθρώπου οφείλεται και στο γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί παράγωγο της λειτουργίας ενός *πεπερασμένου* γλωσσικού συστήματος, το οποίο ως τέτοιο μπορεί να κατακτηθεί από τον άνθρωπο. Το άτομο δηλαδή κατακτά έναν ορισμένο και περιορισμένο μηχανισμό από βασικά συντακτικά σχήματα και λέξεις και

από αντίστοιχους κανόνες (αυτό που ονομάζουμε Γραμματική), ένα σύστημα με το οποίο παράγει τις άπειρες προτάσεις της γλώσσας. Πρόκειται για μια διαδικασία και έναν μηχανισμό που είναι γνωστά και σε άλλα σημειακά συστήματα (π.χ. το σύστημα των αριθμών).

Σύμφωνα λοιπόν με τη Γ.-Μ.Γ. ο τομέας της σύνταξης, που θα μας απασχολήσει εδώ, διακρίνεται σε επιμέρους τμήματα από τα οποία περνάει σταδιακά η παραγωγή της κάθε πρότασης. Έτσι έχουμε:

α. τη βαθιά δομή (deep structure): Η βαθιά δομή αφορά το αφηρημένο δομικό υπόστρωμα (που είναι πάντα παρόν στο μυαλό του ομιλητή και του ακροατή), τα γενικά συντακτικά σχήματα που καθορίζουν τη γενική δομή και τη βασική σημασία των προτάσεων. Αυτά τα γενικά σχήματα μοιάζουν μεταξύ τους στις διάφορες «φυσικές» γλώσσες (καθολικά - universals) και περιέχουν τα στοιχεία για τη σημασιολογική ερμηνεία της πρότασης. Έστω ότι θέλουμε να αποδώσουμε την ακόλουθη ενέργεια: *κάθε πόρτα του σπιτιού μας την ανοίγουμε με το σωστό κλειδί*. Άσχετα με το ποιες λέξεις και ποιες συντακτικές δομές κι αν χρησιμοποιήσουμε, οπωσδήποτε πρέπει να δηλώσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στα: *πόρτα, κλειδί, ανοίγω* (πβ έναν ξένο που προσπαθεί να συνεννοηθεί στα ελληνικά «Κλειδί πόρτα ανοίξει»).

την επιφανειακή δομή (surface structure): Η επιφανειακή δομή περιέχει όλα τα στοιχεία της δομής που εμφανίζονται στο λόγο, είναι η τελική διαμόρφωση της πρότασης ως ενός φυσικού φαινομένου το οποίο είναι αντιληπτό με τις αισθήσεις (ακοή, όραση). Έτσι το προηγούμενο παράδειγμα θα μπορούσε να πάρει τις μορφές:

Την κάθε πόρτα του σπιτιού μας την ανοίγουμε χρησιμοποιώντας το σωστό κλειδί.

Η κάθε πόρτα του σπιτιού μας ανοίγει με τη χρησιμοποίηση του σωστού κλειδιού.

Το άνοιγμα της κάθε πόρτας του σπιτιού μας γίνεται με το σωστό κλειδί.

Δεν ανοίγουμε την κάθε πόρτα του σπιτιού μας παρά μόνο χρησιμοποιώντας το σωστό κλειδί.

Ανοίγουμε την κάθε πόρτα του σπιτιού μας, αν δεν έχουμε το σωστό κλειδί; (κλπ)

Όλα αυτά αποτελούν επιφανειακές δομές και εμφανίζουν μεγάλες διαφορές μέσα στην ίδια γλώσσα και πολύ μεγαλύτερες μεταξύ των διαφόρων γλωσσών.

Η κεντρική ιδέα της Γ.-Μ. Γ. είναι ότι ένας άπειρος αριθμός ορθών φράσεων παράγεται σε μια γλώσσα από στοιχειώδεις φράσεις (kernel, προτάσεις - πυρήνες) με την εφαρμογή ορισμένων κανόνων, των μετασχηματισμών³. Οι μετασχηματισμοί είναι πράξεις που μετατρέπουν τις βαθιές δομές σε επιφανειακές χωρίς να θίξουν τη σημασιολογική ερμηνεία που έγινε στο επίπεδο της βαθιάς δομής. Έτσι για παράδειγμα μια σύνθετη πρόταση όπως:

Ο αόρατος Θεός δημιούργησε τον ορατό κόσμο
είναι το αποτέλεσμα μετασχηματισμού τριών άλλων προτάσεων - πυρήνων:

Ο Θεός είναι αόρατος·

Ο κόσμος είναι ορατός·

Ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο.

Εφαρμογή

Ας δούμε την εφαρμογή αυτής της θεωρίας στη διδασκαλία κάποιων συντακτικών δομών τόσο της αρχαίας όσο και της νέας ελληνικής γλώσσας.

1. Γενική αντικειμενική: Στη δομή αυτή λειτουργεί ο μετασχηματιστικός κανόνας της ονοματοποίησης (nominalisation)⁴:

$ΟΣ_1 + Ρ \text{ ενεργ} + ΟΣ_2 \rightarrow ΡΟΣ + ΟΣ_2 + ΠΣ_1$

Οί Λακεδαιμόνιοι καταλαμβάνουσι τήν Ἄττικὴν →

Ἡ κατάληψις τῆς Ἄττικῆς ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων

Ποθεῖ τις τὴν πατρίδα → Ὁ πόθος τῆς πατρίδος

Λύτρωσε τὴ χώρα → Λυτρωτῆς τῆς χώρας

Ποθῶ τὴ δόξα → Ὁ πόθος τῆς δόξας

2. Γενική υποκειμενική: Καὶ στὴ δομὴ αὐτὴ λειτουργεῖ ὁ ἴδιος μετασχηματιστικὸς κανόνας τῆς ονοματοποίησης:

$OS_1 + P \text{ παθ } \eta \text{ ενεργ. αμτβ.} \rightarrow PO\Sigma + OS_2$

Ἡ Πόλις ἔαλω → Ἡ ἄλωσις τῆς Πόλεως

Ἡλευθέρωντο οἱ Ἕλληνες → Ἡ ἐλευθέρωσις τῶν Ἑλλήνων

Θέλει ὁ Θεός → Θέλημα Θεοῦ

Σφυρίζει ὁ ἄνεμος → Σφύριγμα τοῦ ἀνέμου

3. Παθητικὴ σύνταξη: Στὴ δομὴ αὐτὴ λειτουργεῖ ὁ μετασχηματιστικὸς κανόνας τῆς παθητικοποίησης⁵:

$OS_1 + P \text{ ενεργ} + OS_2 \rightarrow OS_2 + P \text{ παθ} + ΠΣ_1$

Οἱ πολέμιοι τέμνουσι τὴν γῆν →

Ἡ γῆ τέμνεται ὑπὸ τῶν πολεμίων

Ἵμεῖς ἐβοηθήσατε τοῖς φίλοις →

Οἱ φίλοι ἐβοηθήθησαν ὑφ' ἡμῶν

Ὁ ἥλιος θερμαίνει τὴ γῆ →

Ἡ γῆ θερμαίνεται ἀπὸ τὸν ἥλιο

Ἡ φύση τὸν ἀδίκησε τὸν Πέτρο →

Ὁ Πέτρος ἀδικήθηκε ἀπὸ τὴ φύση

4. Πρόληψη:

Τὸ Α τῆς $\Pi_1 \rightarrow \Upsilon$ τῆς Π_2

Δημοκρατίαν (Α) γε οἶσθα (κύρια πρόταση, Π_1) τί

έστι (πλάγια ερωτηματική, Π₂) →

Οἶσθα γε (Π₁) τί ἐστι Δημοκρατία (Υ),(Π₂)

Λέγω τὸν Κῦρον ὅτι ἐστίν ἀληθής →

Λέγω ὅτι Κῦρός ἐστίν ἀληθής

Μην ακούς τους άλλους τι σου λένε →

Μην ακούς τι σου λένε οι άλλοι.

Για δέστε τον αμάραντο σε τι βουνό φυτρώνει →

Για δέστε σε τι βουνό φυτρώνει ο αμάραντος

5. Ἐλεξη του αναφορικού:

Ἐλθὲ σὺν τοῖς θησαυροῖς (κύρια πρόταση, ΚΠ) οὖς (αναφορικό, ΑΝ, Αντικείμενο, Α) ὁ πατήρ κατέλιπε (αναφορική πρόταση, ΑΝΠ)

Το ΑΝ ανήκει στην ΑΝΠ η οποία θέλει Α σε Αιτ. συμφωνεί όμως με το τοὺς θησαυροῖς, που ανήκει στην ΚΠ και στο οποίο αναφέρεται. Ἔτσι →

Ἐλθὲ σὺν τοῖς θησαυροῖς οἷς ὁ πατήρ κατέλιπε,

Ἐπαινῶ σε ἐπὶ τούτοις ἃ λέγεις →

Ἐπαινῶ σε ἐφ' οἷς λέγεις

Θα τιμωρήσω αὐτόν ο οποίος δεν θα έρθει →

Θα τιμωρήσω ὅποιον δεν έρθει

Ευχαριστῶ ὅλους αὐρούς οι οποίοι με βοήθησαν →

Ευχαριστῶ ὅλους ὅσους με βοήθησαν

6. Ρηματικά επίθετα σε -τέος:

α. Απρόσωπη σύνταξη:

ΡΕ + ΒΡ + ΔΕΠ + Σ → δει + απαρέμφατο + αιτιατική + Σ

Θεραπευτέον ἐστίν (ρηματικό επίθετο, PE + βοηθητικό ρήμα, BP) ἡμῖν (δοτική του ενεργούντος προσώπου) τοὺς θεοὺς (αντικείμενο, A)

Δεῖ θεραπεύειν ἡμᾶς τοὺς θεοὺς

Βοηθητέον ἐστὶ σοι τοῖς συμμάχοις →

Δεῖ βοηθεῖν σε τοῖς συμμάχοις

β. Προσωπική σύνταξη:

PE + BP + ΔΕΠ + Υ → δεῖ + απαρέμφατο παθητικό + Προθετικό Σύνολο (ποιητικό αίτιο) + αιτιατική

Ἐφελητέα ἐστὶ σοι ἡ πόλις

Δεῖ ὠφελεῖσθαι ὑπὸ σοῦ τὴν πόλιν

και με αντίστροφη εφαρμογή του κανόνα της παθητικοποίησης (βλ πιο πάνω):

Δει + απαρέμφατο παθητικό + ΠΣ + ΟΣ → Δει + απαρέμφατο ενεργητικό + ΟΣ₁ + ΟΣ₂

Δεῖ ὠφελεῖν σε τὴν πόλιν

Νομοθετητέα εἰσὶν ὑμῖν ἑορταί τινες →

Δεῖ νομοθετηθῆναι ὑφ' ὑμῶν ἑορτάς τινας →

Δεῖ νομοθετῆσαι ὑμᾶς ἑορτάς τινας

Σημειώσεις-παραπομπές

¹βλ. και Τομπαῖδης 1985, 214 κ.ε.

²για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Σακελλαριάδης Γ., 1979, Μπαμπινιώτης 1980, 187 κ.ε., Τομπαῖδης 1992, 65 κ.ε.

³βλ Φιλιππάκη-Warburton 1992, 147 κ.ε.

⁴βλ Τομπαῖδης 1992, 77

⁵βλ Τομπαῖδης 1992, 77 και Φιλιππάκη-Warburton 1992,

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΥ: ΓΕΝΟΣ, ΠΤΩΣΗ, ΑΡΙΘΜΟΣ

(12η Ενότητα της Νεοελληνικής γλώσσας)

Στόχοι του μαθήματος¹

Στο τέλος του μαθήματος οι μαθητές θα πρέπει:

- να διακρίνουν ανάμεσα στο γραμματικό και το φυσικό γένος.

- να επισημάνουν ότι ορισμένα ουσιαστικά μπορεί να έχουν αρσενικό και θηλυκό γένος, όπως τα επίθετα.

- να επισημάνουν ότι η αλλαγή γένους ή αριθμού σε ορισμένα ουσιαστικά μπορεί να σημαίνει και αλλαγή της σημασίας.

- να ξέρουν ότι υπάρχουν ουσιαστικά με ένα μόνο αριθμό, ότι ο ενικός αριθμός δε συνεπάγεται αναγκαστικά τον πληθυντικό και αντίστροφα, κι ότι η έννοια της λέξης προχωρεί και πέρα από το τυπικό σχήμα (ενικός = ένα αντικείμενο, πληθυντικός = πολλά αντικείμενα).

Θεωρία

Κατηγορία²: Όρος της αριστοτελικής φιλοσοφίας που σημαίνει το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο μπορεί κανείς να αποδώσει ιδιότητες στα πράγματα. Οι διάφοροι τρόποι *κατηγορήσης* παριστάνουν τις διαφορές του πραγματικού κόσμου, τους διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης. Στη βάση αυτής της ταξινόμησης βρίσκεται η ιδέα ότι ο φυσικός κόσμος αποτελείται από *πράγματα (ουσίες)*, που είχαν ορισμένες *ιδιότητες (συμβεβηκότα)*. Στο γλωσσικό επίπεδο η θεωρία αυτή εκφράζει την άποψη ότι η *ουσία* της λέξης πρέπει να ξεχωρίζει από τα *συμβεβηκότα* της, δηλαδή τις διάφορες μορφές που παίρνει ανάλογα με τη συντακτική λειτουργία της. Οι «κατά συμβεβηκός» κατηγορίες της

γραμματικής θεωρίας είναι ό,τι δηλώνει ο όρος *γραμματική κατηγορία*.

Η παραδοσιακή γραμματική διακρίνει:

α. τα μέρη του λόγου, και

β. τα παρεπόμενα: i) όσο αφορά το όνομα: γένος, αριθμός, πτώση, ii) όσο αφορά το ρήμα: πρόσωπο, χρόνος, έγκλιση, διάθεση.

Η νεότερη γλωσσολογία απλούστευσε και ενοποίησε την ορολογία:

α) πρωτεύουσες γραμματικές κατηγορίες (μέρη του λόγου)

β) δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες (παρεπόμενα)

γ) λειτουργικές κατηγορίες (υποκείμενο, κατηγορημα, αντικείμενο κλπ).

Οι δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες του ονόματος³

Το γένος

Είναι γραμματική κατηγορία που στηρίζεται στην κατανομή των ονομάτων σε ονοματικές τάξεις ανάλογα με ορισμένες ρητές ιδιότητες που εκδηλώνονται με την αναφορά αντωνυμίας, με τη συμφωνία του επιθέτου (ή του ρήματος) και με τα ονοματικά προσφύματα (προ / επιθήματα, καταλήξεις): ένα από αυτά είναι αρκετό.

Σύμφωνα με τα κριτήρια αυτά στα ελληνικά έχουμε τρία γένη: *καλός άνθρωπος, αυτός..., ψηλή γυναίκα, αυτή..., δυνατό παιδί, αυτό...* Ο καθορισμός γίνεται με την αναφορά αντωνυμίας (*αυτός, αυτή, αυτό*) και με τις πτωτικές καταλήξεις (-ος, -η, -ο). Τρία γένη έχουμε και στα γερμανικά και στα ρωσικά. Δύο γένη έχουμε στα γαλλικά, ισπανικά, ρουμανικά, βλάχικα, ιταλικά. Στα αγγλικά το γένος έχει

πολύ μικρή σημασία: δεν υπάρχει εκεί συμφωνία επιθέτου στο γένος και η αναφορά της αντωνυμίας (*he, she, it*) καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό γένος. Αυτά ισχύουν στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

Σε άλλες γλώσσες υιοθετήθηκε διαφορετική ταξινόμηση. Στην αφρικανική γλώσσα σουαχίλι π.χ. διακρίνουν έξι γένη. Η ταξινόμηση εκεί βασίζεται όχι στη διάκριση αρσενικό / θηλυκό αλλά σε κάποια «φυσική» θεμελίωση: στο α' γένος τα ονόματα που δηλώνουν ανθρώπινο ον, στο β' γένος τα άψυχα, στο γ' γένος τα δέντρα και φυτά, στο δ' γένος τα αφηρημένα ουσιαστικά κλπ.

Από λογική άποψη η αναγνώριση του γένους ως γραμματικής κατηγορίας είναι ανεξάρτητη από κάθε ιδιαίτερη σημασιολογική σύνδεση που θα μπορούσε να γίνει ανάμεσα στο γένος μιας λέξης και τις φυσικές ή άλλες ιδιότητες των προσώπων ή αντικειμένων που δηλώνει η λέξη. Στις περισσότερες γλώσσες όμως υπάρχει ένα φυσικό και σημασιολογικό θεμέλιο για την ταξινόμηση αυτή: φύλο, μορφή, υφή, χρώμα, ένα σύνολο φυσικών ιδιοτήτων. Ο βαθμός αντιστοιχίας όμως ποικίλλει σημαντικά κατά γλώσσα.

Στα ελληνικά φυσικό και γραμματικό γένος συνδέονται πολύ συχνά όταν πρόκειται για πρόσωπα, όχι όμως πάντα (αγόρι - κορίτσι). Λιγότερο συστηματικά είναι τα πράγματα στα ζώα (λιοντάρι, σκύλος, σκύλα, σκυλί, γάτος, γάτα, γατί κλπ)⁴. Όταν όμως γίνει η ταξινόμηση σε γραμματικό γένος, τότε αποκτά τις ιδιότητες των εμπύχων. Στα γαλλικά π.χ. το *la mort* είναι γυναίκα στις μεταφορές και αλληγορίες, στα αγγλικά το *the death* είναι άντρας. Αντίστροφα όταν υπάρχει σύγκρουση φυσικού και γραμματικού γένους οι συμφωνίες επιθέτου, κατηγορουμένου και αντωνυμίας γίνονται στο φυσικό γένος, π.χ. *Η Γενικός Επιθεωρητής είναι αυστηρή, Αυτή η Γενικός Διευθυντής είναι καλή*.

Το μάθημα⁶

1. Το γένος των ουσιαστικών (1 διδακτική ώρα)

α. «Να τοποθετήσεις στο παρακάτω σχεδιάγραμμα, στην πτώση που βρίσκονται, ένα ή δύο ουσιαστικά, που θα τα αναζητήσεις μέσα στο κείμενο», σελ. 214

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αναγνώριση του γένους μπορεί να γίνει με βάση τέσσερα κριτήρια:

- ι) το άρθρο που προηγείται
- ιι) την αναφορά αντωνυμίας
- ιιι) τη συμφωνία του επιθέτου
- ιιιι) τις καταλήξεις

Μετά από αυτό μπορούν οι μαθητές να ψάξουν στο κείμενο και να κατατάξουν στον πίνακα της σελ. 215 τα ουσιαστικά της προτελευταίας παραγράφου: «Το πιρούνι ... αποστολής του». Προκαταβολικά για τη χρήση των πτώσεων αρκούν τα βοηθητικά στοιχεία της 1.α. Μπορεί επίσης να γίνει αξιοποίηση της εναλλαγής για να βρεθεί η πτώση του ουδέτερου, π.χ. στη φράση «το πιρούνι είναι το μόνο όργανο...» ο τύπος «πιρούνι» είναι ονομαστική, γιατί η παραδειγματική αντίθεση μας δείχνει: *Ο εγκέφαλος είναι το μόνο όργανο...*, κι όχι **Τον εγκέφαλο είναι το μόνο όργανο...*

Φυσικό - γραμματικό γένος. Πρώτη διάκριση: Στα έμψυχα πρόσωπα ταυτίζεται το γραμματικό με το φυσικό γένος, π.χ. *άντρας - γυναίκα*. Τα άψυχα δεν έχουν φυσικό γένος, άρα ουδέτερα, αλλά...

έμψυχα	
αρσενικά	θηλυκά
ο καιρός	η τρίαινα

Ούτε ο προηγούμενος ισχυρισμός ότι στα έμψυχα πρόσωπα το φυσικό γένος ταυτίζεται με το γραμματικό είναι απόλυτα αληθινός, πβ. *το αγόρι, το κορίτσι, το Φροσάκι κλπ.*

Το συμπέρασμα που προκύπτει (α' στόχος για τα έμψυχα) με τα ως εδώ στοιχεία είναι ότι τίποτα δεν είναι ασφαλές.

Β' στόχος (εύκολος): τα έμψυχα πρόσωπα που δηλώνουν επάγγελμα, ιδιότητα, συγγενική σχέση έχουν συνήθως δύο τύπους, π.χ. *μαθητής - μαθήτρια, θεός - θεία*. Εύκολη και η άσκηση της σελ. 216, που ακολουθεί.

Με το κείμενο από τη «Φάρμα των ζώων» του Τζ. Όργουελ, στη συνέχεια, επανερχόμαστε στον α' στόχο, το γραμματικό και φυσικό γένος στα ζώα. Προκαταβολικά πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι είναι λιγότερο συστηματικά τα πράγματα εδώ απ' ό,τι στα πρόσωπα.

1) Σε μερικά ζώα με μεγάλη σημασία για τον άνθρωπο το φυσικό γένος ξεχωρίζει ακόμα και με διαφορετική λέξη, π.χ. *άλογο - φοράδα*, πβ και άσκηση Β(1)

2) Το ουδέτερο γένος μπορεί να χρησιμοποιηθεί αντί και για τα δύο φυσικά γένη, π.χ. *το σκυλί, το γατί, το άλογο*. πβ. *το αγόρι - το κορίτσι*.

3) Άλλοτε ο ένας γραμματικός τύπος είναι συχνότερος από τον άλλο (μη διακριτικός, αμαρκάριστος), π.χ. *γάτα, σκύλος* (και για τα δύο γένη), αλλά *γάτος, σκύλα* (διακι-

τικός, μαρκαρισμένος).

4) Σε συσχετισμό με το 1), τα επίκοινα ουσιαστικά. Οπότε για διάκριση: *θηλυκή αρκούδα, αρσενικό λιοντάρι κλπ.*

5) Τα νεογέννητα μερικών ζώων έχουν ξεχωριστά ονόματα (πβ. 1), π.χ. *σκύλος - κουτάβι.*

Άσκηση (5)

(γ' στόχος), βλ. Νεοελληνική Γραμματική §118, 119

Με τις ασκήσεις που ακολουθούν διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ονόματα διγενή: *ο νοτιάς - η νοτιά, η γέφυρα - το γεφύρι* (έχει βέβαια κάποια ιδιαίτερη σημασία στη λογοτεχνία). Διαπιστώνουμε επίσης ότι η αλλαγή γένους μπορεί να σημαίνει και αλλαγή σημασίας, π.χ. *το τραπέζι - η τράπεζα, η σκάφη - το σκάφος.*

Ο αριθμός και η πτώση των ουσιαστικών κατά τη 2η διδακτική ώρα...

Σημειώσεις-παραπομπές

¹βλ Νεοελληνική γλώσσα (του καθηγητή), 1989, 97

²βλ Τομπαΐδης 1992, 150

³βλ Τομπαΐδης 1992, 153

⁴Πβ. στα ΙΕ ποταμός - θάλασσα, αλλά λατ. *rinus - mare*, ελλ. *ύδωρ* - λατ. *aqua*

⁵πβ. *some fruit.*

⁶Νεοελληνική γλώσσα (για το μαθητή) Α' τεύχος, σελ. 214 κ.ε.)

ΕΚΘΕΣΗ - ΕΚΦΡΑΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΚΕΙΟ

Τεύχος Α΄

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΠΟΙΚΙΛΙΕΣ

II. Η δημιουργικότητα της γλώσσας

2. Οι λειτουργίες της γλώσσας

Γενικός στόχος του βιβλίου¹

Ως γενικός στόχος του βιβλίου «Έκθεση-Έκφραση για το Λύκειο» τίθεται: «Να αποκτήσουν οι μαθητές συνείδηση της εθνικής μας γλώσσας (και της αναδυόμενης από αυτήν Κοινής Νεοελληνικής, όπως αυτή χρησιμοποιείται στο σχολείο, στην επιστήμη, στη διοίκηση, στη λογοτεχνία κ.α.) ως ζωντανής πραγματικότητας σε σχέση με τις συγκεκριμένες επικοινωνιακές περιστάσεις. Δηλαδή να αποκτήσουν οι μαθητές συνείδηση των ορίων / δυνατοτήτων της λέξης, των ορίων / δυνατοτήτων της γλώσσας, της δημιουργικότητάς της, των γλωσσικών ποικιλιών / επιπέδων της, της συστηματικής οργάνωσης και τροποποίησης του λόγου, ώστε, ανάλογα με την περίπτωση επικοινωνίας και το σκοπό της, να αποκτά ο λόγος την αναγκαία αποτελεσματικότητα».

Επιμέρους εξειδίκευση αυτών των στόχων δίνεται σε κάθε ενότητα και κεφάλαιο. Θα ασχοληθούμε με την ενότητα: «Γλώσσα και γλωσσικές ποικιλίες», ειδικότερα με την υποενότητα II. Η δημιουργικότητα της γλώσσας και συγκεκριμένα το κεφάλαιο 2. Οι λειτουργίες της γλώσσας.

Οι λειτουργίες της γλώσσας

«Μια από τις κατακτήσεις της σημερινής γλωσσολογίας, γράφει ο Μουνίπ², είναι ότι διέκρινε και ξεχώρισε με επιμέλεια διάφορες λειτουργίες του λόγου». Έχουν προταθεί διάφορες τέτοιες διακρίσεις³, μια όμως από τις επικρα-

τέστερες είναι αυτή που πρότεινε ο Roman Jakobson. Σύμφωνα μ' αυτήν οι λειτουργίες της γλώσσας είναι:

α. αναφορική (δηλωτική ή παραστατική): βασική λειτουργία των περισσότερων μηνυμάτων (γνωστική, πληροφοριακή), η οποία αναφέρεται στην ορισμένη περίπτωση επικοινωνίας (το θέμα της ομιλίας) και στο 3. πρόσωπο (π.χ. Σήμερα βρέχει).

β. συναισθηματική (εκφραστική ή συγκινησιακή): έκφραση της στάσης του ομιλητή σχετικά με το αντικείμενο της ομιλίας του, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση κάποιου αληθινού ή προσποιητού συναισθήματος (π.χ. με επιφωνήματα, εμφατική μάκρυνση φωνηέντων κλπ). Αναφέρεται στο 1. πρόσωπο.

γ. βουλευτική (προστακτική ή κλητική): απευθύνεται στον ακροατή και αναφέρεται στο 2. πρόσωπο (π.χ. με κλητικές, προστακτικές κλπ.).

δ. φατική ή επαφική: χρησιμεύει στο να αρχίσει, να συνεχίσει ή να διακόψει μια επικοινωνία και να ελέγξει αν το κανάλι λειτουργεί (π.χ. «αλό...αλό» στο τηλέφωνο, «χμ...χμ» ενώ ακούμε κάτι, «καλός καιρός σήμερα» σε διάφορες κοινωνικές συναθροίσεις).

ε. μεταγλωσσική ή διαγλωσσική: αυτή που μιλά για τη γλώσσα (όχι για τα αντικείμενα) και ελέγχει αν χρησιμοποιούμε τον ίδιο κώδικα (π.χ. «τι είναι 'εμβέλεια';» και ακολουθεί εξήγηση με άλλες γνωστές λέξεις της ίδιας γλώσσας. Πβ. και τα λεξικά).

στ. ποιητική: αυτή που συγκεντρώνεται στο μήνυμα, δηλ. στα στιλιστικά χαρακτηριστικά της μορφής του (π.χ. παρήχηση, ρίμα κλπ)

Μια εφαρμογή με παραδείγματα του μοντέλου του R. Jakobson για τις λειτουργίες της γλώσσας μπορεί να βρει κανείς στο Τομπαΐδης 1992, 63:

<u>παράγοντες ε- πικοινωνίας</u>	<u>λειτουργία</u>	<u>παράδειγμα</u>
αναφερόμενο πομπός δέκτης	δηλωτική εκφραστική βουλητική	Βρέχει. Πώς μ' αρέσει η βροχή! Πάρε την ομπρέλα, να μη βραχείς.
κανάλι	φατική	Ακούς που σου μιλάω; Βρέχει!
κώδικας	μεταγλωσσική	«Βρέχει» σημαίνει ότι ρί- χνει από τον ουρανό στα- γόνες νερού.
μήνυμα	ποιητική	Πάλι βρέχει! Ψυχή δεν έχει να με συντρέξει...

Αναφορική - ποιητική λειτουργία

1. Ανάγνωση και επεξηγήσεις της θεωρίας του βιβλίου του μαθητή στις σελίδες 31-32.

2. Περισσότερες πληροφορίες:

Αναφορά: Το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο αναφέρεται, το «τι». Καμιά μορφή επικοινωνίας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το «τι», χωρίς την αναφορική λειτουργία. Το γεγονός αυτό καθιστά την αναφορική λειτουργία την κατεξοχήν επικοινωνιακή λειτουργία σε σύγκριση π.χ. με την επαφική ή φατική η οποία μπορεί και να απουσιάζει από πάμπολλες μορφές επικοινωνίας (π.χ. επίσημη) (βλ. και Mounin 1984, 76)

Το μήνυμα, πεζό ή ποιητικό, περισσότερο ή λιγότερο σύνθετο, μονοσήμαντο, αμφίσημο ή πολυσήμαντο, έχει τη μορφή και τη δομή κειμένου. Η ιδιότητα αυτή υποχρεώνει κάθε μοντέλο περιγραφής της επικοινωνίας να στηρίζεται και να περιστρέφεται στην έννοια του κειμένου. Έτσι έχουμε το σχήμα:

υπο-κείμενο - κείμενο - αντι-κείμενο

όπου το κείμενο συνενώνει το «τι» με το «πως», την αναφορά (περιεχόμενο) με τον συγκεκριμένο κατά συγγραφέα, έργο κλπ. επιλεγόμενο τρόπο δηλώσεώς του, τη μορφή. Η διάκριση αυτή είναι μεθοδολογική και αφορά την ανάλυση / ερμηνεία του έργου και όχι τη σύνθεσή του.

Επεκτείνοντας τη συζήτηση με βάση την κεντρική έννοια του κειμένου θα μπορούσαμε στο παραπάνω σχήμα να δώσουμε τη μορφή

ανα-κείμενο (αναφορική λειτουργία)

υπο-κείμενο - κείμενο - αντι-κείμενο

δια-κείμενο (ποιητική λειτουργία)

αν με τον όρο *ανα-κείμενο* δηλώσουμε το θέμα του κειμένου (το «τι») μαζί με την αναφορά του («κείμενο αναφοράς»), και με τον όρο *δια-κείμενο* δηλώσουμε «το κείμενο δια του οποίου πραγματώνεται (με βάση τον κώδικα) το μήνυμα».

Όμως το κείμενο για να υπάρξει απαιτεί και δύο άλλους παράγοντες: το *προ-κείμενο* (ο κώδικας που προαπαιτείται για να υπάρξει το συγκεκριμένο κείμενο) και το *περι-κείμενο* (είναι όλα εκείνα τα πραγματολογικά, ενδογλωσσικά και εξωγλωσσικά στοιχεία που απαιτούνται για την κατανόηση του κειμένου). Έτσι τελικά το σχήμα παίρνει την ακόλουθη μορφή:

περικείμενο (πραγματολογία)

ανα-κείμενο (αναφορική λειτουργία)

υπο-κείμενο - κείμενο - αντι-κείμενο

δια-κείμενο (ποιητική λειτουργία)

προ-κείμενο (κώδικας)

Τόσο τα συστατικά αυτά όσο και οι αντίστοιχες λειτουργίες τους έχουν στη λογοτεχνική σημειολογία, αλλά και γενικότερα στη γλωσσική επικοινωνία καθολικό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι η ποιητική λειτουργία δεν περιορίζεται μόνο στην ποίηση και στη λογοτεχνία γενικότερα αλλά αφορά κάθε μορφή γλωσσικής επικοινωνίας. Κι αυτό γιατί «έχουμε πάντοτε μαζί μας τη γλωσσική και ποιητική πατρίδα μας στην τσέπη του παιδικού παντελονιού μας» (Μουπίη 1984, 168). Τέλος όλες οι λειτουργίες που επισημάνθηκαν παραπάνω έχουν όχι μόνο καθολικό αλλά και συνολικό χαρακτήρα, συνυπάρχουν δηλαδή από κοινού σε κάθε μορφή επικοινωνίας μέσω κειμένου. Η βαρύτητά τους μόνο ποικίλλει κατά περίπτωση, με καθοριστική βέβαια την παρουσία της λειτουργίας του κειμένου από όπου αναδύονται και αναδεικνύονται όλες οι άλλες.

Η ποιητική (δια-κειμενική) λειτουργία πραγματοποιείται με τρεις αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες διαφορετικής τάξεως⁴.

(i) Με επιλογές και / ή αποκλίσεις από τον κώδικα της γλώσσας, δηλ. με καθολικές διαδικασίες που προσφέρει ο κώδικας της γλώσσας, με το πέρασμα από τη γλωσσική ικα-

νότητα (Λόγος) στη γλωσσική πλήρωση (Ομιλία).

(ii) Με τη μετάβαση από το παραδειγματικό στο συνταγματικό επίπεδο της γλώσσας. Τα στοιχεία που επιλέγονται ή δημιουργούνται (ως νεολογισμοί, αποκλίσεις από τον συμβατικό κώδικα μιας γλώσσας) εμφανίζονται ενταγμένα σε κάποιο γλωσσικό περιβάλλον· συνδυάζονται και συνδέονται με τα άλλα.

(iii) Τόσο οι επιλογές / αποκλίσεις όσο και η μετάβαση από το παραδειγματικό στο συνταγματικό επίπεδο επιτελούνται με στοιχεία (μονάδες) που συνιστούν σχέσεις ομοιότητας και διαφοράς. Τα στοιχεία αυτά απαρτίζουν συνδυασμούς από δύο ή περισσότερα στοιχεία που μοιάζουν ή αντιτίθενται μεταξύ τους φωνολογικά, μορφολογικά κλπ. Κατά τον Jakobson «*Στην ποίηση η ομοιότητα των γλωσσικών στοιχείων είναι σημαντικότερη από την απλή παράθεσή τους· γι αυτό και η ισοδυναμία ανάγεται σε καθοριστικό συστατικό της πρότασης*». Έτσι στο φωνολογικό επίπεδο π.χ. η ισοδυναμία εμφανίζεται ως ομοιοκαταληξία, ισοσυλλαβία, παρήχηση κλπ. μαζί με τα αντίθετά τους σχήματα.

Ό,τι διαφοροποιεί τη γλώσσα της λογοτεχνίας είναι ο έντονα προθετικός χαρακτήρας των επιλογών που κάνει ο δημιουργός. Ακόμη πιο χαρακτηριστικές και σημαντικές είναι οι αποκλίσεις που γίνονται στο λογοτεχνικό έργο, αποκλίσεις από τις καθιερωμένες γλωσσικές συμβάσεις, οι οποίες (συμβάσεις) καθορίζουν τον κώδικα, τη γλώσσα ενός λαού. Όσο μεγαλύτερες είναι αυτές οι αποκλίσεις, τόσο πιο έντονα χαρακτηριστικό και προσωπικό είναι το ύφος του συγγραφέα.

Άλλη μια καθολική λειτουργία της ποιητικής γλώσσας είναι και η δημιουργία μηχανισμών *σύζευξης* των διαφόρων στοιχείων για τη δημιουργία υφολογικών αποτελεσμάτων που αποκλίνουν από τον συμβατικό κώδικα. Τέτοιους μηχανισμούς παράγει η διαδικασία της επανάληψης ορισμένων φωνημάτων που συνιστούν ό,τι ονομάζουμε *παρήχηση* ή -σε ειδικές περιπτώσεις- *ομοιοκαταληξία*.

Δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα της ποιητικής λειτουργίας⁵: α) σε ένα δίστιχο του Ελύτη, παράδειγμα φωνολογικών μηχανισμών (παρονομασία ή παρήχηση), β) σε ένα στίχο του Σολωμού, παράδειγμα μορφοσυντακτικών μηχανισμών.

α). 1. Ο ήλιος ο ηλιάτορας

ο πετροπαιχνιδιάτορας

2. από την άκρη των ακρώ

κατηφοράει στο Ταίναρο

Πρόκειται για μια πετυχημένη φωνολογική παρήχηση (ή παρονομασία), για ηχητικό παραλληλισμό (ή επανάληψη) που δε δηλώνει απλώς σημειολογικά τη σημασιολογική πληροφορία, αλλά τη συμπληρώνει και την προβάλλει με αισθητικά αποτελέσματα.

Παρήχηση (παρονομασία): 1. Επανάληψη των υγρών συμφώνων /l/ και κυρίως του /r/ σε όλες τις κύριες λέξεις. 2. Επανάληψη του άηχου κλειστού /t/ στις 8 από τις 14 λέξεις. 3. Επανάληψη μερικών μορφοφωνολογικών ή απλώς φωνολογικών στοιχείων σε κάθε ημιστίχιο: ο ili, ο re, tin akri ton akro, oga. 4. Επανάληψη καταληκτικών στοιχείων των δυο ημιστιχίων μεταξύ τους (ομοιοκαταληξία): iatoras, ro κλπ.

Ηχητικός παραλληλισμός (επανάληψη): Σημασιολογικά τόσο τα στοιχεία του πρώτου στίχου όσο και η επαναληπτική χρήση του δεύτερου δηλώνουν μεγέθυνση και επίταση, βιωματική δηλ. παρουσίαση της ουδέτερης περιγραφικής σημασίας των: ήλιος και άκρη (πβ βαθμιαία αύξηση στον αριθμό των φωνημάτων στα παραθετικά: high - higher - highest, altus - altior - altissimus, σοφός - σοφώτερος - σοφώτατος, όπου τα σημαίνοντα αντανακλούν την κλίμακα διαβαθμίσεως των σημαινόμενων). Έτσι: ήλιος - ηλιάτορας - πετροπαιχνιδιάτορας. Στη σημασιολογική επαύξηση συμβάλλουν και μορφολογικά μέσα: μεγεθυντική χροιά της κα-

τάληξης -άτορας (πβ αυτοκράτορας, παντοκάτορας). Όσο αφορά το διπλασιασμό / επανάληψη πρόκειται για ένα γνωστό μέσο της Ελληνικής με το οποίο δηλώνεται μεγέθυνση, επαύξηση, επίταση: στα πέρατα των περάτων, τα άδυτα των αδύτων, άκρη-άκρη, γρήγορα-γρήγορα, κλπ.

Έχουμε τελικά εδώ ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του σύνθετου, πολύπλοκου και πολύσημου χαρακτήρα της ποιητικής λειτουργίας. Όσο αφορά τον προφανή κίνδυνο υποκειμενικών αναλύσεων και εκτιμήσεων νομίζουμε ότι στο έργο τέχνης μπορεί να ριψοκινδυνεύσει κανείς επιστημονικά και αναλυτικά τεκμηριωμένες προτάσεις ερμηνείας της γλωσσικής μορφής του κειμένου.

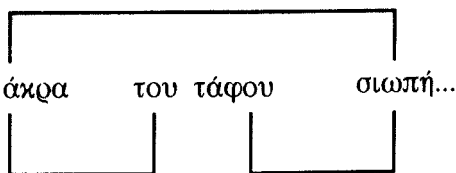
β. Ο εξαιρετικά σύνθετος χαρακτήρας των σχέσεων που γεννιούνται στην ποιητική λειτουργία της γλώσσας φαίνεται και στο επόμενο παράδειγμα από στίχο του Σολωμού.

άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει

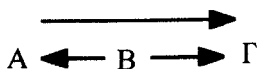
Πριν σχολιάσουμε τη σημασιοσυντακτική σχέση που προκύπτει από τη συνταγματική σύζευξη του γλωσσικού στοιχείου «του τάφου», θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε μέσα από την ελληνική γλώσσα το φάσμα των δυνατών επιλογών που είχε στη διάθεσή του ο ποιητής για να εκφράσει το συγκεκριμένο περιεχόμενο / μήνυμα

μεγάλη	ησυχία	υπάρχει	στον	κάμπο
βαθιά	σιγαλιά	είναι	στην	πεδιάδα
άκρα	σιωπή	βασιλεύει		
απερίγραπτη	ηρεμία	επικρατεί		
απόλυτη	σιγή	κυριαρχεί		
νεκρική				

Η γενική «του τάφου» καθώς βρίσκεται μεταξύ του «άκρα» και του «σιωπή», δημιουργεί μια αμφίσημη σημασιοσυντακτική σχέση λειτουργώντας είτε ως προσδιορισμός του «άκρα» είτε ως προσδιορισμός του «σιωπή». Στην πρώτη περίπτωση επιτείνει την έννοια του επιθέτου: *άκρα του τάφου = ακρότατη*. Στη δεύτερη περίπτωση λειτουργεί μετωνυμικά: *του τάφου σιωπή = νεκρική σιωπή*. Και στις δυο περιπτώσεις το: *τάφος* αποτελεί έντονη βιωματική περιγραφή της σιωπής, την οποία δε θα έδινε η επιλογή άλλων λέξεων (π.χ. *απόλυτη, βαθιά, νεκρική*). Ανάλογη αμφίσημη, διπλή σημασιοσυντακτική λειτουργία εμφανίζει το επίθετο: *άκρα*. Προσδιορίζει το: *σιωπή* και προσδιορίζεται από το: *του τάφου*. Σχηματικά:

δηλαδή:

όπου A - Γ Προσδιορισμός + όνομα

B - A Προσδιορισμός + Προσδιορισμός

B - Γ Προσδιορισμός + όνομα

Όπως φάνηκε, η ποιητική λειτουργία του λόγου με τις πολλαπλές δυνατότητες ενεργοποίησης και αξιοποίησης των διαφόρων στοιχείων και μηχανισμών της γλώσσας, είναι η βάση της τέχνης του λόγου, η κατεξοχήν δημιουργική διαδικασία στην τεχνική της επικοινωνίας.

Ασκήσεις

Η βασική άσκηση (σελ. 32 του σχολικού βιβλίου), η οποία στόχο έχει να ελέγξει πόσο έχει εμπεδωθεί η διάκριση μεταξύ αναφορικής και ποιητικής λειτουργίας της γλώσσα είναι δανεισμένη από τις «Δοκιμές» του Σεφέρη (1974, 140). Ο ποιητής επιλέγει πέντε φράσεις:

μια από την επιστήμη: «Το άθροισμα των γωνιών κάθε τριγώνου ισούται πάντα με δύο ορθές»,

μια από τον Ηρόδοτο: «Στους Φοίνικες και στους Αιγύπτιους έδωσε ακόμη διαταγή ο Ξέρξης...»

μια από τον Παλαμά: «Εβγαλε διάτα ο Κρούταγος, του Βουλγαριάς ο τσάρος»

μια από τον Καβάφη: «Ποιο απόσταγμα κατά τες συνταγές αρχαίων Ελληνοσύρων μάγων καμωμένο», και

μια από το δημοτικό μας τραγούδι: «Και το βοριά το δυνατό τον πήραν τα καράβια».

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα παρατηρήσει εύκολα ότι τα πέντε αυτά παραδείγματα αποτελούν μια σκάλα που ανεβαίνει από έναν ορισμένο τρόπο χρησιμοποίησης της γλώσσας σε έναν άλλο τρόπο σημαντικά διαφορετικό:

α. *Λογικός τρόπος*: Επιστήμη, Ηρόδοτος. «*Το άθροισμα...*»: Το λογικότερο απ' όλα είναι το ίδιο με μια μαθηματική σχέση, δηλ. αντικειμενικά σωστό. Δεν περιέχει καμιά συγκίνηση παρά μόνο πληροφορία. «*Στους Φοίνικες...*»: Κι αυτό λογικό - ιστορική αλήθεια. Δεν είναι όμως τόσο απρόσωπο όσο το προηγούμενο, αφορά ανθρώπινες σχέσεις για τις οποίες έχουμε κάποια άποψη. Κυριαρχεί όμως η πληροφορία.

β. *Συγκινησιακός τρόπος*: Δημοτικό. Το καθαρό νόημα είναι έξω και παρά κάθε λογική. Κυριαρχεί εδώ η ίδια η μορφή του ποιήματος.

γ. *Μεικτός τρόπος*: Παλαμάς, Καβάφης. «*Εβγαλε διά-
τα...*»: Το απόσπασμα εξωτερικά μόνο είναι πληροφοριακό.
Δίνει κι αυτό ιστορικές - αντικειμενικές πληροφορίες με
τρόπο όμως ποιητικό (15σύλλαβος). Άρα υπάρχει συγκινη-
σιακή προσέγγιση της πληροφορίας με κυρίαρχη τη συγκί-
νηση. «*Ποιο απόσταγμα...*»: Το απόσπασμα αυτό είναι πιο
κοντά στη συγκίνηση και την ποίηση. Η πληροφορία έχει
μικρή μόνο σημασία, η πράξη επικοινωνίας επικεντρώνεται
στον ίδιο το στίχο. Το όποιο πληροφοριακό περιεχόμενο
(«*Ελληνοσύρων*») χάνεται μέσα στην ποιητικότητα της
μορφής και μας απομακρύνει από την αναζήτηση πληροφο-
ριών με λογικό τρόπο.

Σημειώσεις-παραπομπές

¹ Έκφραση - Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Α' (βιβλίο κα-
θηγητή), 7

² βλ. Mounin 1984, 75

³ βλ. Σετάτος 1987, 21-22 όπου οι βασικές λειτουργίες της
γλώσσας κατά τους D.H. Hymes και Ch. Morris, Martinet 1976, 5,
Σετάτος 1971, 2, Μπαμπινιώτη 1984, 162

⁴ βλ. Μπαμπινιώτη 1984, 192

⁵ βλ. Μπαμπινιώτη 1984, 196

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Έκφραση - Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Α' (βιβλίο μαθητή), ΟΕΔΒ, 1997
- Έκφραση - Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Α' (βιβλίο καθηγητή), ΟΕΔΒ, 1990
- Martinet André, Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1976
- Mounin Georges, Κλειδιά για τη Γλωσσολογία, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984
- Μπαμπινιώτης Γ., Θεωρητική Γλωσσολογία, Αθήνα, 1980
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, Γλωσσολογία και Λογοτεχνία, 1984
- Μπαμπινιώτης Γ., Γλωσσολογικές Σχολές: Ευρωπαϊκός και Αμερικανικός δομισμός, Αθήνα, 1985
- Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (Βιβλίο του καθηγητή), ΟΕΔΒ, 1989
- Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (Βιβλίο του μαθητή) ΟΕΔΒ, 1998
- Σακελλαριάδης Γιώργος, Εισαγωγή στη μετασηματιστική γραμματική, Αθήνα, 1979, Gutenberg.
- Σετάτος Μιχάηλ, Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας, 1971
- Σετάτος Μιχάηλ, Η λειτουργική διαμόρφωση του λόγου και η διδασκαλία της, Θεσσαλονίκη, 1987, Φιλολόγος 47
- Σεφέρης Γιώργος, Δοκιμές, Ίκαρος, 1974
- Τομπαΐδης Δ., Γλωσσολογία, Αθήνα, 1985, Επικαιρότητα
- Τομπαΐδης Δ., Διδασκαλία Νεοελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 1992, Βάνιας
- Φιλιππάκη-Warburton, Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία, Αθήνα, 1992, Νεφέλη